

Садонокҳои забони тоҷикӣ ва имлои онҳо (сайри таърихӣ)

Ношир: Ҳайати тадрукот Санаи интишор: 30 Октябр, 2021 - 18:55

Муаллиф: Назарзода С.

Низоми садонокҳои забони тоҷикӣ аз нуқтаи назари сайри таърихӣ аз садонокҳои забонҳои авестой, форсии бостон, форсии миёна, бохтарӣ, суғдӣ, портӣ сарчашма гирифта, дар дарозии таърих ба таҳаввулу тағйироти ҷиддие дучор гардидааст. Бинобар ин вақте сари масъалаи имлои садонокҳои забони тоҷикӣ сухан меравад, ҳадди ақал ба таври сатҳӣ аз сайри таърихӣ садонокҳои забони мо бояд кас огоҳ бошад, то дар ин мавзӯ огоҳона суҳбат намояд. Ин нуқта барои он таъкид гардид, ки чи басо касоне ҳастанд, ки имрӯз сари ин масъала ақидаҳои зидду нақиз баён менамоянд ва хонандагонро дар бархе ҳолатҳо ба роҳгумӣ мебаранд.

Низоми садонокҳои забони тоҷикӣ ба шаш садонокӣ ҷуфт таъя мекунад. Ин шаш садонокӣ ҷуфт аз давраи бостон то имрӯз меҳвари низоми садонокҳои забонро ташкил намуда, садонокҳои мураккабу дароз (дифтонгҳо, трифтонгҳо ва ҳатто овозҳои аз чор овози одӣ иборат (авестоиҳои гаоша – рӯз, равшан) садонокҳои наздик ба яке аз садонокҳои ҷуфт (дар калимаи гаоша-и авестой таркиби «аоша» ба ў-и устувор) иртибот мегирад. Аз ин нуқтаи назар ба ғайр аз се ҷуфти садонокҳои дарозу кӯтоҳ (дар забонҳои авестой ва форсии бостон) ва ноустувору устувор (дар забони форсии миёна ва нав) садонокҳои мураккабу дароз қаринаҳо ё гунаҳои садонокҳои ҷуфт ҳисоб мешаванд. Дар забони тоҷикӣ ҳам шаш садонокӣ ҷуфт (а – о, у – ў, и – ё) асоси низоми овозии забонро ташкил дода, ду садонокӣ дарозии тоҷикӣ (ў ва ё) қаринаҳои у-и устувор ва и-и устувор мебошанд. Акнун дар бораи истилоҳҳои «дарозу кӯтоҳ» ва «устувору ноустувору» равшанӣ меандозем. Истилоҳҳои «дароз» ва «кӯтоҳ» барои садонокҳо дар забонҳои авестойи форсии бостон, ҳарду ҳам дар осори таърихӣ бо номи «забони ориёӣ» маъруфанд, барои низоми садонокҳо аз он сабаб истифода мегарданд, ки дар ин давра дарозӣ ва кӯтоҳии овозҳои садонок хусусияти маънисозӣ доштанд, яъне бо дароз ё кӯтоҳ талаффуз шудани онҳо маънои вожаҳо тағйир меёфтанд. Минбаъд дар давраи охири рушди забони форсии миёна маънисозӣ аз рӯи дарозӣ ва кӯтоҳии садонокҳо аз байн рафт. Барои ҳамин донишмандони эроншинос садонокҳои забони тоҷикӣ-форсиро ба устувор (о, ё, ў) ва ноустувору (а, и, у) ҷудо карданд. Сайри мухтасар ба таърихи ташаккули садонокҳо дар забонҳои бостонӣ ва миёнаи эронӣ аз дарозиву кӯтоҳӣ ба устувориву ноустуворӣ гузаштани овозҳои садонокро нишон медиҳад.

Яке аз хусусиятҳои хоси овозҳои забонҳои бостонии эронӣ ба таври мушаххас фарқ кардани садонокҳо аз лиҳози дарозии овоз мебошад. Тартиби онҳо дар забонҳои эронии бостон ва миёнаи эронӣ, ки забони тоҷикӣ ҷойгузини онҳо шудааст, дида мебароем. Дар забони авестой садонокҳо: 14 – садонок: ā, a, ē, e, ə, o, ō, ā, a, i, ī, u, ū; i, ī, u, ū, a, ā, e, o, ō, , ā, Садонокҳои мураккаб (дифтонгҳо) дар ин забон шашто мебошанд: ae, ao, ōi, əu, āi, au Ҳамсадоҳо: k, g, x, ŷ, c, j, t, d, b, p, b, f, w, j, p, ŋ, m, y, v, s, z, š, ž, h, h, r, .

Тавре ки мебинем, барои ифодаи 14 садонокӣ хоси забони авестой аз рӯи хати диндабира 16 аломат гузоштаанд ва садонокҳои ин забон аз ҳафт ҷуфти кӯтоҳ ва дароз иборат аст. Муҳаққиқон садонокҳои забони авестойро аввал аз 9 то 14 овоз ва дар солҳои охир шаш садонок ҳисоб кардаанд (a, ā, i, ī, u, ū) [12, 143; 4, 1].

Забони форсии бостон дар таркиби худ се ҷуфти садонокҳои одӣ (i – ī, - a – ā, u – ū) ва чор садонокӣ мураккаб (ai, ai, au, au) дорад [3, 187; 9, 47-48]. Имрӯз муҳаққиқон аз рӯи натиҷаҳои таҳқиқотҳои охир пешниҳод намудаанд, ки садонокҳои мураккаби ai ва au дар давраи инкишофи форсии бостон (то сангнавиштаҳои Дориюши Кабир) ба як овози садонок дар шакли ai̯ ё ва au̯ табдил ёфта буданд [5, 29-30; 20, 21], вале ин тағйирот дар хат ва алифбои форсии бостон ворид нашудааст. Дар забони форсии бостон 22 ҳамсадо вуҷуд дошта, хати он аз чап ба рост навишта мешуд. Садонокҳои забони портӣ то ҳанӯз ба таври мушаххас муайян нашудааст, вале муҳаққиқон тахмин мекунад, ки садонокҳои забони портӣ ба монанди садонокҳои форсии миёна аз ҳашт овози сода a, ā, i, ī, u, ū, o, ē (кӯтоҳу дарозии a – ā, i – ī, u – ū) иборат буданд.

Забони форсии миёна дорои ҳашт садонокӣ сода a, ā, i, ī, u, ū, ō, ē ва ду садонокӣ мураккаб ai, va au мебошад. Ҳамсадоҳои забони портӣ ва забони форсии миёна ҳамгун буда, аз 22 ҳамсадо (p, t, k, b, d, g, č, ĵ, f, s, š, x, h, v, γ, z, ž, m, n, l, r, y) иборатанд.

Забони бохтарӣ дорои 25 ҳарф ва аломатҳои ишорат буда, хати он дар асоси хати юнонӣ

тартиб ёфтааст. Он 6-7 садоннок ва 20 ҳамсадо дорад.

Садоннокҳои забони суғдӣ дар аввал аз 11 овоз (6 садоннокӣ кутоҳ – а, і, е, u, o, ә ва 5 садоннокӣ дароз ā, ī, ē, ū, ō) иборат буда, инчунин чор садоннокӣ мураккаб (ai, au, āi, āu) доштааст. Ҳамсадоҳо аз 19 овоз иборат аст. (k(g), x, □, č(j), š, ž, t(d) ð, ð, s, z, п, p(b), f, β, m, w, y, r) [13, 347-373].

Баъдан садоннокҳои суғдӣ аз овозҳои а, ā, і, u, ō, ē, ә яъне ҳафт овоз иборат шуда, ки садоннокҳои кутоҳи он а, і, u хеле ноустувор аст ва махсусан дар байни калима он қадар ҳис карда намешавад. Садоннокҳои мураккаб ё дифтонгҳо аз ai, au иборат мебошанд [11, 168-178].

Агар ба сохтори садоннокҳои мураккаби забонҳои эронӣ назар афканем, мушоҳида мешавад, ки тамоми садоннокҳои мураккаб бо овозҳои кутоҳ оғоз шудаанд (дар забони форсии қадим ai, ai, au, au). Бад-он маъне, ки овозҳои ба ном «йотбарсарҳо», ки бо нимсадои «й» гуё дар забони тоҷикӣ шуруъ ва бо ҳарфҳои алоҳидаи «е, ё, ю, я» ишора мешаванд, барои низоми садоннокҳои забони тоҷикӣ бегона буда, онҳо бо тақлид ба алифбои забони русӣ ба забони мо ворид шуда, ҳеҷ лузуме надоранд.

Инкишофи минбаъдаи садоннокҳо дар забони форсии миёна ва портӣ нишон медиҳанд, ки ду садоннокӣ мураккаб ai ва au мутаносибан ба садоннокҳои дарози ē ва ō табдил ёфтаанд, дар забони форсии миёна шумораи садоннокҳо ба ҳашт садоннок (i, ī, ē, a, ā, u, ū, o,) мерасад.

Мо ин садоннокҳоро дар осори шоирону нависандагони давраи классикии адабиёти форсу тоҷик (асрҳои IX-XX) мебинем. Ин муқобилгузори садоннокҳо ба садоннокҳои устувору ноустувор дар алифбои арабиасоси тоҷикӣ ҳам инъикос ёфт. Овозҳои садоннокҳои устувори ī ва ē бо ҳарфи бо – и (ـ) касра бо ī ноустувори Садоннокҳои мешуданд навишта вов (و) ҳарфи бо ō, ū ва йо – ی замма (ـِ) ва а – бо фатҳа (ـَ) ишора мешуданд, ки баъзан нишон дода намешуданд. Дар алифбои арабиасоси мо барои ду садоннокӣ устувори дароз ē ва ō, ки дар навишт гоҳҳо навишта мешаванд ва талаффузи онҳо ба талаффузи у-и устувор ва и-и устувор табдил шуда буд, истилоҳҳои «йо-и маҷхул» ва «вов-и маҷхул» истифода мешавад. Яъне агар ī йо-и маъруф бошад ва навишт бо талаффуз мувофиқат кунад, пас ē – йо-и маҷхул ва ū – вови маъруф бошад пас ō вови маҷхул мебошад. Агар ин истилоҳҳои забоншиносӣ ва овонавишти онро бо алифбои имрӯза баргардонем, ū-и дароз дар калимаҳои гӯш, рӯз, бӯй ва ғайра вови маҷхул ва у-и дарози калимаҳои дуд (форсии миёна dūt), дур (форсии миёна dur) хун (форсии миёна хип) вови маъруф мебошанд. Ин овозҳо дар забони форсии имрӯз бо вов навишта шуда, ҳамчун у-и дароз ифода мешаванд, вале дар забони тоҷикӣ онҳо бархе бо ū-и дароз ва бархе дигар бо у-и кутоҳ навишта мешавад, ки ҳоло сарчашмаи баҳси доманадори донишмандон гардидааст. Айнан ҳамин усул дар навишти йо-и маҷхул ва йо-и маъруф дар забони тоҷикӣ ва форсӣ мушоҳида мешавад. Агар йо-и маҷхул дар забони тоҷикӣ ба садоннокӣ алоҳидаи ē табдил ёфта бошад, он дар забони форсӣ бо овози ī якҷо шуда, бо йо (ی) навишта мешавад. Масалан калимаҳои шер ва шир дар забони форсӣ як хел (شیر) навишта мешавад, вале маъноҳои гуногунро ифода мекунанд. Бояд гуфт, ки дар ҳар ду маврид хусусиятҳои хоси забони тоҷикӣ дар форсии миёна дида мешавад, вале дар форсии имрӯз шояд зери таъсири омилҳои забонҳои бегона тағйир карда бошад. Дар вазни арӯз ī (и-и ноустувор), ки бо касра (ـِ) ифода мешавад ва ī (и-и дароз) маҷхул, ки бо йо (ی) ифода мешавад, бо ҳамдигар дар шеър ҳамвазн нестанд, вале бархе аз шоирони мо ба иллати дигаргунии нодурусти солҳои 40-уми садаи XX дар имлои забон масалан калимаи дилро (دل) бо Нил (نیل) қофия мебанданд, ки дар вазни арӯз хатои маҳз ҳисоб мешавад.

Дар забони тоҷикии давраи классикӣ мисли забони форсии миёна ҳанӯз ҳам ҳашт садоннок (се чуфти кутоҳи дарози i-ī, a-ā, u-ū ва ду садоннокӣ дарози аз садоннокҳои мураккаби ai>ē ва au>ō пайдошуда) вучуд дорад, вале дар зери таъсири тағйироти сифатӣ дар ҳоли тағйир ёфтан аст.

Албатта, фонемаи ū ё ба таври дигар у-и дарози устувор дар забони тоҷикӣ таҳқиқи ҷиддӣ меҳодад, зеро ки шакли талаффузи он ба вови маҷхули классикӣ шартан муқоиса мегардад. Тарзи талаффузи он дар забони форсии миёна ва форсии дарӣ ё тоҷикии аҳди классикӣ ба таври мушаххас маълум нест ва он аз рӯи анъана ва суннати дароз талаффуз кардани он баррасӣ мегардад [14, 20]. Ин масъаларо метавон ба таври муфассал дар намунаҳои мувофиқати таърихӣ ин овоз аз форсии бостон то забони тоҷикӣ баррасӣ намуд.

Вови маҷхул дар забони классикии форсии тоҷикӣ аз ҳисоби ба садоннокӣ дарози ū табдил ёфтани садоннокӣ мураккаби ai ва ба воситаи дароз талаффуз кардани баъзе аз таркибҳои овозӣ пайдо шудааст, ки мушаххасан дар мисолҳои зерин дида мешавад:

1. Дар калимаҳои монанди рӯз, гӯш, бӯй, рӯд, рӯй, дар асоси табдил ёфтани садоннокӣ мураккаби забонҳои авестӣ ва форсии қадим ai ба садоннокӣ дарози ū пайдо шудаанд: рӯз < форсии миёна ва портии rōz (форсии миёнаи давраи аввал roč форсии бостон raucah ба

маънои рӯз, авестоии гаоҷан – равшан < эронии қадим* gaušah). Калимаи авестоии гаоҷан имрӯз дар забони тоҷикӣ дар шакли равшан ва рӯшан вучуд дорад ва ин мисол исбот мекунад, ки имрӯз ҳам кутоҳшавии садоннокҳои мураккаб (ав-и тоҷикӣ ва оӯ-форсӣ) дар забони мо идома дорад. Равған ва рӯған ҳам шоҳиди ин гуфтаҳост.

гӯш < форсии миёна – gōš < форсии бостон gauša, авестоии gaōša < эронии қадим* gauša;

бӯй < форсии миёнаи bōy < авестоии baoba < эронии қадим* bauda;

рӯд < форсии миёнаи rōd < форсии бостон rautah < эронии қадим* rautah;

рӯй < форсии миёнаи rōy < авестоии гаоба < эронии қадим gauda ба маънои намуди беруна.

2. Бо роҳи ба садоннокҳои дарозӣ ӯ табдил ёфтани таркибҳои овозӣ:

а) аз эронии қадими* аиа: ӯ ба маънои шахси сеюми вай < форсии миёнаи ӯу < форсии бостон avahya аз ҷонишини ишоратии ава – он, вай < эронии қадим* ava:

фурӯ ба маънои поин < форсии миёна frād < форсии бостон frauata – ба пеш, ба поин;

зӯр ба маънои тавоноӣ, қудрат < форсии миёна zōr < форсии миёнаи давраи аввал zavar, портии zāvar < авестоии zāvar;

пӯст < форсии миёна pōst < форсии қадим* pavasta;

ту < форсии миёна tō < авестоии tava < эронии қадим* tava ба маънои «аз ту» (тавре мебинем дар калимаи «ту» овози у-и дарозӣ устувор аксаран бо у-и ноустувор табдил ёфтааст);

б) аз таркиби овозии форсии бостон agu* > avu* ӯу > ӯ;

мӯбад < форсии миёна mōubad (давраи аввал - mōupat) < форсии бостон magupati – рӯҳонии зардуштӣ;

в) аз таркиби овозии ва > ӯ;

вожаи ду < форсии миёнаи dō < авестоии dva, форсии бостон duva [14, 42-43]. Дар калимаҳои «ду» ва «нуҳ» ҳам овози у-и дарозӣ устувор ба овози ноустувори «у» табдил ёфта, ба талаффузи у-и ноустувор дар вожаи «ту» ҳаммонандӣ пайдо кардаанд.

Ин таркибҳои овозии авестӣ ва форсии бостон дар забони тоҷикии имрӯз бояд овози ӯ-ро диҳанд, ки тавре аз имлои имрӯз бармеояд, на ҳамаи ин овозҳо бо ӯ ишора мешавад. Ҳол он ки дар забони мо бе доштани меъёри таърихӣ як силсила қоидаҳо (аз қабилӣ пеш аз овози (h) ҳ дар калимаҳои кӯҳна, куҳан ва пеш аз овозҳои h ва айн (аломати сакта) дар калимаҳои арабӣ талаффуз кардани ӯ пайдо шудаанд, ки имрӯз онҳоро ҳамчун хусусиятҳои хоси забони тоҷикӣ қаламдод мекунанд. Ҳол он ки хусусияти хоси ин овозҳоро, яъне ба ӯ-и дароз табдил ёфтани у-и кутоҳ дар лаҳҷаҳои шимолии Тоҷикистон, аз ҷумла дар лаҳҷаҳои «самарқандӣ-бухорӣ, ленинободӣ-конибодӣ, аштӣ, ҷустӣ, косонсой, уротепай, шаҳристонӣ» дар намунаҳои уҳда, мӯҳтоҷ, мӯмин (арабии муъмин) ҳанӯз дар соли 1964 муҳаққиқи рус Расторгуева В.С. қайд карда чунин гуфта буд: «Гузариши u (у-и кӯтоҳ) ба ū (ӯ-и дароз) дар зерӣ таъсири ҳамсадои гулӯй танҳо дар лаҳҷаҳои шимолӣ (ҷое, ки садоннокӣ ū (ӯ-и дароз) дорад) ва махсусан дар лаҳҷаҳои самарқандӣ-бухорӣ, ленинободӣ-конибодӣ, аштӣ, ҷустӣ, косонсой, уротепай, шаҳристонӣ дида мешавад» [15, 29]. Яъне ин падида дар аксарияти дигари лаҳҷаҳои минтақаҳои тоҷикнишини тоҷикони Осиёи Марказӣ ва лаҳҷаҳои марказӣ, ҷанубӣ ва ҷануби шарқии Тоҷикистон аз тарафи муҳаққиқон маълум карда нашудааст ва онро ҳамчун меъёр ба забони адабӣ дохил кардан ба назар дуруст намерасад. Агар меъёрҳои забони адабиро ба баъзе минтақаҳои тоҷикнишини Ўзбекистон Тоҷикистон маҳдуд накарда, онро ба тамоми сарзамини тоҷикон мансуб донем, нодурустии ин меъёр боз ҳам равшантар ва бармалотар аён мегардад. Расторгуева В.С. таъсири забонҳои туркӣ ва махсусан забони ўзбекиро дар пайдо шудани овози ū дар калимаҳои арабӣ ва тоҷикӣ дар намунаи лаҳҷаҳои Чирчиқ боло, Риштон ва атрофи он зикр намуда чунин мегӯяд: «Ин фонема (овози ū дар назар аст) хати инкишофи ӯ-и маҷҳули куҳанро идома намедихад. Он дар ин ҷо аз забони ўзбекӣ иқтибос шудааст ва фақат дар калимаҳои иқтибосии ўзбекӣ дида мешавад» (мисолҳо ҳам оварда мешавад).

Баъдан ū дар ҳамин ҷо зикр мекунад, ки «ӯ-и маҷҳул дар ин ҷо ба монанди лаҳҷаҳои марказӣ ба овози ū табдил ёфтааст: rūz, rūу, mūу ва ғ.» [15, 41; 19, 10-11] (яъне ба у-и дарозӣ калимаҳои дур, пур, гур ва ғ.).

Бояд гуфт, ки масъалаи садоннокҳои забони тоҷикӣ дар даврони шӯравӣ борҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтааст ва то ин дам шумораи садоннокҳои забони тоҷикиро пажӯҳишгарон гоҳ дар асоси шумораи садоннокҳо дар забони классикии форсӣ-тоҷикӣ 8 садоннок, гоҳ ҳафт садоннок ва асосан шаш садоннок ҳисоб кардаанд. Дар ибтидои асри XX, солҳои 1927-1928 дар давраи омодагӣ барои гузариш ба алифбои лотинӣ баҳс сари садоннокҳои дарозу кутоҳи ū – u ва ī – i хеле доманадор буд ва ин баҳсҳо аввал бо қабул кардани ҳашт садоннок ī, i, e, a, o, ū, u, u анҷом ёфт. Дар натиҷа китобҳои аввалини дарсӣ барои забони тоҷикӣ, ки солҳои 1929-1930

чоп шуданд, бо овардани ҳашт садонок дар забони тоҷикӣ нашр гардидаанд [18; 16, 11-12]. Абдурауфи Фитрат дар китоби худ бо номи «Қоидаҳои забони тоҷик (сарф ва наҳв)», ки соли 1930 ба чоп расидааст, чунин менависад: «Босадоҳои (садонокҳои - С.Н.) забони тоҷик 8 адад буда, ба се ҷуфт ва 2 тоқа тақсим мешаванд. 6 босадои ҷуфт-ҷуфт:

Кӯтоҳ у, и, а

Дароз ӯ, ӣ, о

Ду бо садои тоқа: е, ӯ [2, 40-41]. Вале баъдан Комиссия оид ба омодагӣ ба анҷумани илмӣ-забоншиносии Тоҷикистон садонокҳои забони тоҷикиро 6-то муқаррар намуд ва овозҳои *i* - *ī* ва *u* - *ū*-ро на аз рӯи дарозӣ, балки дар асоси устуворӣ муайян намуд [8].

Масъалаи у-ҳо (у, у, ӯ) ҳангоми таҳияи алифбои латинӣ дар чанд конференсияву ҷамоиишҳои забоншиносӣ матраҳ гардида дар Анҷумани забоншиносони соли 1930 (моҳи август) дар ин бора банди алоҳидаи қарорҳои Анҷуман қабул гардид, ки он чунин аст:

«2. Анҷуман тамоман масъалаҳои мубоҳисадори алифбои нави тоҷикро ҳаматарафа музокира карда, ба ин қарор меояд, ки дар қисми муҳими шеваҳои тоҷикӣ овози (у) вов-и маҷҳул мавҷуд нест ва ин вов бо (у) вови маъруф мувофиқ мебошад, барои ҳамин дар аснои таълим хондан ва навиштан душвориҳо ба миён меояд. Барои аз миён бардоштани ин душвориҳо минбаъд овозҳои (у) ва (ӯ) бо як шакл (ӯ) нишон дода шавад ва ин шаклро бо ҳосиятҳои шеваҳо мувофиқ карда қор фармудан мумкин хоҳад шуд. Ин ҳол дар шевахое, ки ин се овоз (яъне у, ӯ, ӯ) фарқдоранд, дуруст хондан ва навиштанро осонтар карда, дар шевахое, ки фақат дутои ин овозҳо ҳаст, душвории мавҷударо аз миён мебардоранд» [10, 173].

Минбаъд дар асоси ин қарор алифбои латинӣ баъд аз баҳсу мунозираҳо қабул гардид, ки он аз 32 (31 ҳарф ва як апостроф) иборат буда, нисбатан ба шумораи овозҳои забон мутобиқат мекард.

Дар соли 1940 барои забони мо алифбои кириллии русиасос мувофиқ карда шуд, ки он дар оғоз аз 37 аломат ва аз соли 1954 аз 39 аломат иборат шуд. Он иштибоҳхое, ки минбаъд мавриди баҳси доманадори донишмандон то ба ҳол қарор гирифтааст, аз ҳамин алифбо ва имлои забони тоҷикӣ, ки дар асоси он бо номи «Қоидаҳои асосии орфографияи забони тоҷикӣ» (1940) қабул гардид, сар зад. Дар ин алифбо барои садонокҳои у ва и ҳарфҳои У, у, Ӯ, ӯ, И, и, Ӣ, ӣ (и-и заданок), Э, э, Е, е қабул гардид. Инчунин барои йотбарсари Е, е-русӣ қоидаи махсус сохта шуда, он барои талаффузи овози э, ки аслан кӯтоҳшудаи и аст, мувофиқ гардонида шуд. Агар ба ин шумораи аломатҳо ҳарфҳои А, а ва О, о-ро барои ифодаи ду садонокӣ ҷуфти аввал, ки камтар мавриди баҳс қарор гирифтаанд, илова намоем, пас барои садонокҳои забони тоҷикӣ дар алифбои русиасоси мо 8 аломати ҳарфӣ ҷудо шудааст, вале барои ду садонокӣ ноустувор аломат ҷудо нагардид. Ба ҳамагон маълум аст, ки дар забони тоҷикӣ 30 овоз (24 ҳамсадо, 6 садонок) вуҷуд дорад. Тамоми низоми овозии забон то вазни аруз дар мувозинати овозии садонокӣ ҷуфт барқарор гардидааст.

Овозҳои *ū*-и устувори дароз (у) ва *i*-и устувори дароз (ӣ, э) қаринаҳои у-и устувор ва *i*-и устувор ҳисоб мешаванд. Бинобар ин, аломатгузори *ē* интиҳоби ҳарф ҳам аз рӯи ҳамин меъёр бояд сурат мегирифт. Принципи асосӣ дар интиҳоби алифбои русиасос низ «ифодаи ҳар як овоз (фонема) ба як ҳарфи мустақилу алоҳида буд» [10, 102].

Барои *ū* (у-и устувори дароз) аломати махсус ҷудо карда аксари калимаҳои арабӣ ва туркиро, ки бо у-и устувор бояд навишта мешуданд, ки аслан бояд фақат калимаҳои решагӣ ва ҳудии забон (бӯй, рӯй, мӯбад, гӯш, ...)дарбар мегирифт, бо ин аломат ифода шуданд. Асли дарҳам барҳамӣ ва хатокорӣ дар имлои овози *ū* аз ҳамин ҷо сар мезанад.

Дар солҳои 1937-1940 дар давраи гузариш ба алифбои кириллӣ масъалаи садонокҳои забони тоҷикӣ аз нав мавриди баррасӣ қарор гирифт. Боз фарқ кардани *i* - *ī* ва *ū* - *u* масъалаи асосӣ гардид. Соли 1940 китоби Лутфулло Бузургзода «Фонетикаи забони адабии тоҷикӣ» бо ҳуруфи латинӣ чоп шуд, ки дар он масъалаи дарозӣ ва кӯтоҳии садонокҳои *i* - *ī* ва *ū* - *u* аз нав тасдиқ гардида, барои забони тоҷикии меъёр ҳашт садонок муқаррар гардид. Аз ҷумла, *ū* дар бораи овози *i*: - *ī* менависад: «*i*: Ин овоз аз ҷиҳати ҷой ва усули ташаккул аз «*i*» фарқ надорад, яъне овози қатори пешин ғайрилабӣ ва танги болоӣ буда, аммо аз «*i*» андак кашидатар (дарозтар) талаффуз карда мешавад: *i*:d, *bi*:po, *si*:r (*si*:ri kosa), *si*:r, *zi*:n, *zi*:pa, *xi*:ra, *pi*:v, *di*:pa, *di*:ruz//*di*:rūz, *ki*:pa, *si*:. Ин овоз дар як қисм шеваҳо монанди забони адабӣ фонемаи мустақил ба шумор равад ҳам, дар як қисм шеваҳо (Самарқанд, Ленинобод) аз «*i*» фарқ карда намешавад» [6, 39; 16, 11-12]. Л. Бузургзода дар бораи *u*:(*ū*) ҳам чунин ақидаро пешниҳод мекунад ва барои намуна мисолҳои *du*:r, *hu*:š, *šu*:š, *pu*:r, *du*:d-ро меорад [7, 21; 16, 12]. Тавре ки аз ин намунаҳо мебинем, ва ҳуди муаллиф ҳам қайд мекунад, ин дарозиву кӯтоҳӣ агар дар забони адабӣ ва баъзе аз шеваҳо фонемаи мустақил бошад ҳам, вале дар лаҳҷаҳои Самарқанду Ленинобод аз овози «*i*» фарқ надорад. Бинобар ин дар имлои забон ҳам минбаъд

дар назар гирифта нашудаанд.

Вале баъд аз як соли нашри ин китоб китоби дигаре бо номи «Грамматикаи забони тоҷикӣ» нашр мешавад, ки дар он ҳафт садоннок (а, е, и, ё, о, у, ў) барои забони адабии мо муқаррар шудааст.

Забони тоҷикӣ алорағми гуногунӣ ва мавҷуд будани шумораи зиёди лаҳҷаву шеваҳои мухталиф, ки дар гуногунии талаффузи садоннокҳо бештар акс ёфтаанд, умумияти байни ин ғуишу лаҳҷаҳоро дар худ инъикос намудааст. Ин ғуишу лаҳҷаҳо аз лиҳози овозҳо дар зинаҳои мухталифи тағйирёбии сифатӣ ва миқдорӣ нисбат ба овозҳои забони адабӣ қарор дошта, ҳангоми таҳлилу баррасиҳои илмӣ умумияти таърихии овозҳои забонҳои эрониро ба таври возеҳ ошкор менамояд. Тавре ки аз сайри таърихии овозҳои забони тоҷикӣ аз авестову форсии бостон то забони форсии миёнаву бохтариву суғдӣ дидем, ин забонҳо ба ҷуз аз тағйиротҳои умумӣ, ки дар зинаҳои таҳаввулу тақомул ва дар марҳилаҳои рушди таърихӣ ва хусусиятҳои хоси забонҳои шарқӣ ва ғарбии эронӣ дида мешаванд, умумияти равиши таърихии умумиэронӣ доранд.

Маъсалаи талаффузи садоннокҳои таърихии и, ё, о (у ва ў-и дароз ва ў-и маҷҳул)-ро дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ, Расторгуева В.С. ба панҷ навъ ё панҷ намуд ҷудо кардааст [15, 23-29]. Дар лаҳҷаҳои навъи аввал ва навъи дувум, ки ба гурӯҳи аввал Бухоро, Айнӣ, Чуст, Консой, Хучанд, Конибодом, Исфара, Истаравшан, Шаҳристон, Панҷакент ва ба гурӯҳи дувум лаҳҷаҳои ш.Самарқанд, болооби Варзоб, Бойсун, лаҳҷаҳои кӯҳистони Ҳисору Қаратоғ дохил мешаванд, овози садоннокӣ маҷҳули «о» боқӣ монда, аз лиҳози устуворӣ дар муқобили «ё» ва «и» (дар гурӯҳи аввал) ва «и» (дар гурӯҳи дувум) қарор дорад [15, 23-27; 16, 27-29].

Дар лаҳҷаҳои гурӯҳи сеюм, (лаҳҷаҳои Мастчоҳ, Фалғар, Шайдон, болоби дарёи Чирчик), чорум (лаҳҷаҳои Кӯлоб, Ғорон (Бадахшон), Хумдара, Ваҳеи боло, Чилдара, Қаротегин, қисмати ҳамвори водии Ҳисор, бахше аз Варзоб) ва гурӯҳи панҷум (лаҳҷаи Дарвоз) хусусиятҳои умумӣ дар талаффузи ин садоннокҳо дида мешавад:

1. Дар ҳар се навъ ё гурӯҳ садоннокӣ таърихии о (ў-и дароз) дар калимаҳои гӯш, бўй, рӯз ба овози дарози ё-ў табдил ёфтааст.
2. Овози садоннокӣ дарози ў дар калимаҳои хун, дуд, дур, низ бо о (ў-и дароз) якҷо шудааст. Фақат дар лаҳҷаҳои типӣ сеюм ба ё (у-и дароз) табдил ёфтани (у-и кӯтоҳ) дар баъзе ҳолатҳо дида мешавад.

Дар лаҳҷаҳои типӣ чорум ва панҷум и (у-и кӯтоҳ) боз ҳам кӯтоҳтар шуда, ба ь табдил ёфтааст, ки аз ҳамаи садоннокҳои забони тоҷикӣ имрӯз кӯтоҳтарин садоннок дар забони тоҷикӣ мебошад. Фақат дар лаҳҷаҳои гурӯҳи панҷум (Дарвоз) ҳар ду ҳолат, ҳам кӯтоҳшавии и (у-и кӯтоҳ) ба ь ва ҳам нигоҳ доштани хусусияти о (ў-и дароз) дар калимаҳои монанди рӯз, гӯш, дида мешавад [15, 23-27; 16, 27-29]. Қонунмандии инкишофи дохилии лаҳҷаҳои забони тоҷикии қаламрави собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ (Тоҷикистон, Ўзбекистон ва Қирғизистон) аз лиҳози овошиносии садоннокҳои одӣ шумораи ин садоннокҳоро аз 6 садоннок то ҳашт садоннок нишон медиҳад. Садоннокҳои лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ба таври умум аз лиҳози таҳаввули таърихӣ ҳадди ақал ду роҳи инкишофи худро тай кардаанд.

Аввал аз лиҳози дарозии талаффуз садоннокҳои ҳамгун ба ҳам омада, якҷоя мешаванд, ки дар намунаи якҷояшавии садоннокҳои ҳамгуни о, ё, и ва і, ї, е бо равишҳои мухталиф дида мешаванд. Дувум, садоннокҳо аз лиҳози хусусиятҳои сифатӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Ин тағйирот дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ба тариқи зерин мушоҳида мешавад. (Инъикоси ин таҳаввул аз лиҳози минтақавӣ аз шимол ба ҷануб яъне аз лаҳҷаҳои шимолӣ ба самти лаҳҷаҳои ҷанубӣ мебошад):

1. Овозҳои садоннокӣ навъи шимолӣ дар се марҳила дараҷаи инкишоф ва таҳаввули садоннокҳоро ба самти якҷояшавӣ ё ҳамроҳшавӣ нишон медиҳад.

а) Марҳилаи аввал дар лаҳҷаҳои гурӯҳи якум (Бухоро, Панҷакент, Уротеппа, Шаҳристон, Хучанд, Конибодом, Исфара, Консой, ҷануби Ашт дар намунаи гузаштан аз садоннокҳои дарозу кӯтоҳ ба садоннокҳои устувору ноустувор (баъзе ҳолатҳои муқобилгузори дарозу кӯтоҳ) дида мешавад. Ин лаҳҷаҳо дорои ҳашт садоннок і, (ї), е, а, о, и, (ӯ), ў, мебошанд;

б) марҳилаи дувум якҷояшавӣ ва баҳамоии и ва ў (у-и дарози калимаҳои дур, нур...) бо нигоҳ доштани муқобилгузори і ӣ дар ҳолати ноустуворӣ ва устуворӣ (і ва ї дар намунаи калимаҳои дил-пир, китоб-ширин ва ғ.). Дар ин лаҳҷаҳо (танҳо лаҳҷаи Самарқанд ва атрофи он) ҳафт садоннок (і, (ї), е, а, о, и, ў,) дида мешавад;

в) марҳилаи савум баҳамоии садоннокҳои і ва ї (й, и) дар намунаи калимаҳои пир, дил, шир, ва ғ. ва вучуд доштани шаш садоннок (і, е, а, о, ў, и) дар лаҳҷаҳои кӯҳистони Ҳисор, Бойсун, Дарбанд, Варзоби боло. Бояд гуфт, ки ин лаҳҷаҳо бештар зери таъсири лаҳҷаҳои ҷанубӣ (кулобӣ ва қаротегинӣ) қарор дошта, дар онҳо баҳамоии ў ва ў (дар намунаи калимаҳои рӯ >

ру, бӯ > бу, сӯ > су) дида мешавад.

2. Лаҳҷаҳои марказӣ (болооби Зарафшон, Мастчоҳ, Фалғар, Сух) бо хусусияти ҳафт садоннокӣ (i, ī, a, o, e, ū, u), лаҳҷаҳои ҷанубӣ (Кӯлобу Вахш, Бадахшон, Рашт, қисмате аз ноҳияи Дарвоз ва Варзобу Ҳисор бахше аз минтақаҳои ҷудогонаи вилояти Фарғонаву Андиҷон) бо хусусияти шаашсадоннокӣ (i, e, a, o, ʔ, ū,) ва лаҳҷаҳои ҷанубу шарқӣ (Дарвоз, асосан Дарвози боло) бо доштани даҳ садоннок, (i, e, a, o, ū, u, ʔ, ӯ) ва дорои хусусиятҳои ҳам шимолӣ ва ҳам ҷанубӣ дорои аломатҳои зерин мебошад.

а) Хусусияти умумии тағйироти сифатии садоннокҳо бо гузаштани садоннокҳои таърихӣ кӯтоҳи u (y) ва дарозии ū (y) ба ū (y) дар лаҳҷаҳои марказӣ;

б) гузариши садоннокӣ таърихӣ ū ба ū дар лаҳҷаҳои ҷануби шарқӣ;

в) маҳдуд шудани дарозии садоннокӣ маҷҳули ō (y) ва гузаштани он ба ū (y) дар лаҳҷаҳои марказӣ;

г) гузаштани u (y-и кӯтоҳ) ба ʔ, яъне боз ҳам кӯтоҳшавии u-и кӯтоҳ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ.

Ҳамин тариқ дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ бештар садоннокҳои таърихӣ қатори ақиб ба тағйироти сифатӣ дучор шудаанд. Агар мо тағйироти сифатии лаҳҷаҳои тоҷикии Афғонистонро (махсусан лаҳҷаҳои шимолӣ шарқӣ ва маркази Афғонистон- Балх, Бадахшон, Қундуз, Тахор, Самангон, Парвон, Кобул) бо лаҳҷаҳои Тоҷикистону Ўзбекистон муқоиса кунем, пас умумияти ин лаҳҷаҳо бештар бо лаҳҷаҳои ҷануби Тоҷикистон дида мешавад ва дар маҷмӯъ лаҳҷаҳои шимолӣ бо доштани хусусиятҳои қадимӣ (асосан доштани ҳашт садоннок) аз як тараф ва лаҳҷаҳои ҷанубӣ бо лаҳҷаҳои шимол ва маркази Афғонистон (бо доштани хусусияти ҳафтсадоннокӣ ва шаашсадоннокӣ) дар байн ва лаҳҷаҳои забони форсӣ бо доштани хусусияти шаашсадоннокӣ аз тарафи дигар қарор мегиранд [15, 38-41; 1; 17, 29-36].

Аз сайри таърихӣ такомули садоннокҳои забони тоҷикӣ чунин хулоса кардан мумкин аст:

1. Садоннокҳои забони тоҷикӣ як низомии муайяни забонӣ дошта дар пояи шаш садоннокӣ ҷуфти кӯтоҳу дароз дар забонҳои эронии бостон ва ноустувору устувор дар забони тоҷикии имрӯз аз давраҳои бостон то имрӯз ташаккул ёфтааст.

2. Садоннокӣ мураккабу дароз дар тамоми тули таърихи рушди забон, аз авестоиву форсии бостон то имрӯз ба яке аз садоннокҳои ҷуфти устувор (o, u, y) иртибот дошта, бо гузашти замон ба садоннокҳои устувор табдил ёфтаанд. Ҳатто дар бархе ҳолатҳо садоннокҳои устувор ба садоннокҳои ноустувор (du, tu, nu, ku...) табдил ёфтаанд, ки ҳоло ҳам рушди садоннокҳои забони тоҷикиро аз дарозӣ ба кӯтоҳӣ ва аз кӯтоҳӣ ба устувориву ноустуворӣ собит месозад.

3. Бо гум шудани хусусияти маънисозӣ садоннокҳои мураккабу дароз дар забони тоҷикӣ ба садоннокҳои устувор табдил ёфта, хусусиятҳои овозии худро аз даст дода, аз лиҳози талаффуз ба садоннокҳои устувор табдил ёфтаанд.

4. Ҳамаи садоннокҳои мураккаб дар давраи бостонии рушди забон (забонҳои авестоиву форсии бостон) бо садоннокӣ кӯтоҳ оғоз меёбанд, ки ин суннат ба овозҳои мураккаби ба ном ётбарсарҳо (e, ē, y, ya) муғоират дошта, аз забони русӣ ба забони мо гузашта ҳеч иртиботе ба низомии дастурии забони тоҷикӣ надоранд.

Адабиёт

1. Abdul Chafar Favhadi. *Le persan parle en Afghanistan. Grammaire du Kaboli*/ Paris. 1955.
2. Абдулрауфи Фитрати Бухорӣ. Қоидаҳои забони тоҷик (Саф ва наҳв). – Душанбе, Сино, 2009.
3. Bartholomae Chr. *Awestisch und Altpersisch || Grundriss der iranischen Philologie. Bd. I. Alt.1.* Strussburg, 1895-1901.
4. Benveniste E. *Le système phonologique de l'iranien ancien.* – BSL, 1968, T. 63, fasc. 1.
5. Brandenstein W. und Mayrhofer M., *Handbuch des Altpersischen.* -Wiesbaden, 1961.
6. Бузургзода Л. Фонетикаи забони адабии тоҷик, Сталинобод, 1940,
7. Бузургзода ва Л., Б.Ниёзмұхаммадов. Грамматикаи забони тоҷикӣ, Сталинобод, 1941.
8. К вопросу об едином литературном таджикском языке, терминологии и латинизированном таджикском алфавите. Материалы работ комиссии по подготовке научно-лингвистического съезде в Сталинабаде, Сталинабад, 1930.
9. Meillet A. *Grammaire du vieux perse*, Paris, 1931 .
10. Назарзода С. Имло ва забони адабӣ.- Душанбе, «Андалеб-Р», 2015.- 320 саҳ.
11. Назарзода С. Пояҳои густариши забони миллӣ. Душанбе, «Эр-граф», 2016.-272 саҳ.
12. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. -М., 1979.
13. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки.-М., 1981.
14. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки. М., 1982,
15. Расторгуева В.С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров. М., 1964.

Садонокҳои забони тоҷикӣ ва имлои онҳо (сайри таърихӣ)

Интишори сомонӣ «Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон» (<https://www.kumitaizabon.tj>)

16. Соколова В.С. Фонетика таджикского языка, М.-Л., 1949. Соколова В.С. Исследования по фонетике иранских языков. (Автореф. докт. диссерт.). Л., 1954.
18. Сухарева О.А. Руководство для изучения таджикского языка, Самарканд, 1929.
19. Тагирова К. Таджикские говоры Бастандоскского района Узбекской ССР, Сталинабад, 1959.
20. Языки Азии и Африки. -М. Наука, 1978.

Баҳодиҳии муҳтаво: 5

Баҳои миёна: 5 (2 овоз)

Категория:

- [Ахбори рӯз](#) [1]
- [Забони тоҷикӣ](#) [2]

Манбаъ::<https://www.kumitaizabon.tj/tg/content/sadonokkhoi-zaboni-tochiki-va-imloi-onkho-sayri-tarihi?mini=2025-11>

Пайвандҳо

[1] <https://www.kumitaizabon.tj/tg/category/%D0%B0%D1%85%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8-%D1%80%D3%AF%D0%B7> [2] <https://www.kumitaizabon.tj/tg/category/%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D0%BD%D0%B8-%D1%82%D0%BE%D2%B7%D0%B8%D0%BA%D3%A3>